पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

सप्तम-पाठः

सूक्तिः

वज्रादपि हि धीराणां चित्तरत्नमखण्डितम् ।

पदविभागः

वज्रात्, अपि, हि, धीराणां, चित्तरत्नम्, अखण्डितम्, (भवति)

अन्वयः

धीराणां चित्तरत्नं वज्रात् अपि हि अखण्डितं भवति ।

तात्पर्यम्

वज्रम् एकं कठिनं वस्तु अस्ति। तस्य खण्डनम् अन्य-कठिन-वस्तुना एव कर्तुं शक्यते। वीराणां मनः एकम् अमूल्यं रत्नम् इव अस्ति। वीराणां धैर्यगुणस्य नाशनं वज्रेण अपि कर्तुं न शक्यते। दृढचित्तेन कार्यं कुर्वन्ति चेत् केनापि तस्य भङ्गं कर्तुं न शक्यते।

सूक्तिः

वज्रादपि हि धीराणां चित्तरत्नमखण्डितम् ।

व्याकरणांशाः

क्रिया	-	भवति (अध्याहारः)
प्रथमा	-	चित्तरत्नम्, अखण्डितम्
पञ्चमी	-	वज्रात्
षष्ठी	-	धीराणाम्
अव्ययम्	-	अपि, हि

सुभाषितम् - 1

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो धारयते स विद्वान् न तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणम् ।।

पदविभाग:

सत्यम्, तपः, ज्ञानम्, अहिंसताम्, च, विद्वत्प्रणामम्, च, सुशीलताम्, च, एतानि, यः, धारयते, सः, विद्वान्, न तत्र, शास्त्राध्ययनम्, हि, कारणम्

सन्धि:

सत्यम् + तपः	= अनुस्वार:	यः + धारयते	= विसर्गः उकारः
तपः + ज्ञानम्	= विसर्गः उकारः	सः + विद्वान्	= विसर्गः लोपः
अहिंसताम् + च	= अनुस्वारः	शास्त्र + अध्ययनम्	= सवर्णदीर्घ:
विद्वत्प्रणामम् + च	= अनुस्वारः	शास्त्राध्ययनम् + हि	= अनुस्वारः
सुशीलताम् + च	= अनुस्वारः		

सुभाषितम् - 1

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो धारयते स विद्वान् न तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणम् ।।

सामान्यार्थः

Truth, penance, knowledge, non-violence, bowing before scholars and good conduct. One who practices these, is a wise man. Merely learning the science is not the reason (to call someone as wise).

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - धारयते, भवति
प्रथमा - यः, सः, विद्वान्, शास्त्राध्ययनम्, कारणम्
द्वितीया - सत्यम्, तपः, ज्ञानम्, अहिंसताम्, विद्वत्प्रणामम्, सुशीलताम्, एतानि
अव्ययम् - च, न, तत्र, हि

सुभाषितम् - 1

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो धारयते स विद्वान् न तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणम् ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवति	वर्तते
कः भवति ?	- विद्वान्	प्राज्ञः
कः विद्वान् भवति ?	- यः धारयते	यः आचरणं करोति
किं धारयते ?	- सत्यम्	ऋतम्
	- तपः	तपस्याम्
	- ज्ञानम्	विद्याम्
	- अहिंसताम्	परपीडनस्य त्यागम्
	- विद्वत्प्रणामम्	ज्ञानिनां पुरतः विनम्रताम्
	- सुशीलताम्	सदाचारम्
	- एतानि	पूर्वोक्तान् सद्गुणान्

सुभाषितम् - 1

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो धारयते स विद्वान् न तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणम् ।।

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- न भवति	
किं न भवति ?	- कारणम्	हेतुः
किं कारणं न भवति ?	- शास्त्राध्ययनं हि	केवलं ग्रन्थपठनम्
कुत्र कारणं न भवति ?	- तत्र	विद्वत्वे

सुभाषितम् - 1

सत्यं तपो ज्ञानमहिंसतां च विद्वत्प्रणामं च सुशीलतां च ।
एतानि यो धारयते स विद्वान् न तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणम् ।।

अन्वय:

यः सत्यं तपः ज्ञानम् अहिंसतां विद्वत्प्रणामं सुशीलतां च एतानि धारयते सः एव विद्वान् (भवति) । तत्र शास्त्राध्ययनं हि कारणं न (अस्ति) ।

तात्पर्यम्

केवलं ग्रन्थान् अधीत्य मानव: ज्ञानी न भवति। सदाचारणम् अनुसारेण एव मनुष्यः विद्वान् भवति। यः "ऋतं तपस्यां ज्ञानं परपीडनस्य त्यागः ज्ञानिनां विषये विनम्रता सदाचारः" इति एतान् सद्गुणान् व्यवहारे अनुसरति सः एव पण्डितः । विद्वत्वे ग्रन्थपठनमात्रं हेतुः न अस्ति ।

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

सत्यम्	- अ. न. द्वि. ए.
तपः	- स. न. द्वि. ए.
ज्ञानम्	- अ. न. द्वि. ए.
अहिंसताम्	- आ. स्त्री. द्वि. ए.
च	- अव्ययम्
विद्वत्प्रणामम्	- अ. न. द्वि. ए.
च	- अव्ययम्
सुशीलताम्	- आ. स्त्री. द्वि. ए.
च	- अव्ययम्
एतानि	- द. न. द्वि. ब.

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

धारयते	-	धृ धातुः आत्मनेपदी लट्-लकार: प्र. ए.
सः	-	द. पु. प्र. ए.
विद्वान्	-	स. न. प्र. ए.
न	-	अव्ययम्
तत्र	-	अव्ययम्
शास्त्राध्ययनम्	-	अ. न. प्र. ए.
हि	-	अव्ययम्
कारणम्	-	अ. न. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम्।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयोः
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ।।

पदविभाग:

करे, श्लाघ्यः, त्यागः, शिरसि, गुरुपादप्रणयिता, मुखे, सत्या, वाणी, विजयि, भुजयोः, वीर्यम्, अतुलम् हृदि, स्वच्छा, वृत्तिः, श्रुतम्, अधिगतम्, च, श्रवणयोः, विना, अपि, ऐश्वर्येण, प्रकृतिमहताम्, मण्डनम्, इदम्

सुभाषितम् - 2

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम्।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयोः
विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम्।।

सन्धिः

श्लाघ्यः + त्यागः = विसर्गः सकारः
भुजयोः + वीर्यम् = विसर्गः रेफः
अधिगतम् + च = अनुस्वार-सन्धिः
विना + अपि = सवर्णदीर्घ-सन्धिः
अपि + ऐश्वर्येण = यण्-सन्धिः

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

Ornaments of great people are entirely different. They are all natural. Praise-worthy charity, for the hand; submission at the feet of the elders, for the head; Truthful speech, for the mouth; matchless ever victorious strength, for the arms; Purity of thought, for the heart and acquired knowledge of the holy scriptures, for the ears. These are the worthy ornaments of the great by nature (despite the absence of worldly riches.)

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - (भवति)

प्रथमा - श्लाघ्यः, त्यागः, गुरुपादप्रणयिता, सत्या, वाणी, विजयि, वीर्यम्, अतुलम्, स्वच्छा, वृत्तिः, श्रुतम्, अधिगतम्, मण्डनम्, इदम्,

तृतीया - ऐश्वर्येण

षष्ठी - प्रकृतिमहताम्

सप्तमी - करे, शिरसि, मुखे, भुजयोः, हृदि, श्रवणयोः,

अव्ययम् - च, विना, अपि

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवति	
किं भवति ?	- मण्डनम्	भूषणम्
कीदृशं मण्डनम् ?	- इदम्	एतत्
केषां मण्डनं भवति?	- प्रकृतिमहताम्	स्वभावतः उत्तमजनानाम्
केन विना मण्डनं भवति ?	- ऐश्वर्येण विना	सम्पत्तिं विना
कः मण्डनं भवति ?	- त्यागः	प्रदानम्
कीदृशः त्यागः ?	- श्लाघ्यः	प्रशंसार्हः
कस्मिन् त्यागः ?	- करे	हस्ते
पुनः का मण्डनं भवति ?	- गुरुपादप्रणयिता	गुरोः पादयोः नमनम्
कस्मिन् मण्डनं भवति ?	- शिरसि	मस्तके
पुनः का मण्डनं भवति ?	- वाणी	वाक्

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कीदृशी वाणी ?	- सत्या	सत्यभूता
कस्मिन् मण्डनं भवति ?	- मुखे	आनने
पुनः किं मण्डनं भवति ?	- विजयि	जयशाली
कयोः मण्डनं भवति ?	- भुजयोः	बाह्वोः
पुनः का मण्डनं भवति ?	- वृत्तिः	व्यवहारः
कीदृशी वृत्तिः?	- स्वच्छा	शुद्धया
कस्मिन् भवति ?	- हृदि	चित्ते
पुनः किं मण्डनं भवति ?	- श्रुतम्	ज्ञानम्
कीदृशं श्रुतम् ?	- अधिगतम्	अवगतम्
कयोः मण्डनम् ?	- श्रवणयोः	कर्णयोः

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

करेः श्लाघ्यः त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता मुखे सत्या वाणी भुजयोः अतुलं विजयि वीर्यं हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रवणयोः अधिगतं श्रुतम् ऐश्वर्येण विना अपि प्रकृतिमहताम् इदं मण्डनं भवति ।

तात्पर्यम्

सज्जनाम् अवयवानाम् आभरणानि इव भवन्ति। हस्तस्य भूषणं प्रदानं, मस्तकस्य भूषणं गुरोः पादयोः नमनम्, आननस्य भूषणं सत्यभूता वाक्, बाहोः भूषणम् अनुपमितं जयशालि बलं, हृदयस्य भूषणं शुद्धः व्यवहारः, कर्णयोः भूषणम् अवगतं ज्ञानं भवति। आभूषणानि विना अपि स्वभावेन सज्जनाः शोभन्ते।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

करे	- अ. पु. स. ए.
श्लाघ्यः	- अ. पु. प्र. ए.
त्यागः	- अ. पु. प्र. ए.
शिरसि	- स. न. स. ए.
गुरुपादप्रणयिता	- आ. स्त्री. प्र. ए.
मुखे	- अ. न. स. ए.
सत्या	- आ. स्त्री. प्र. ए.
वाणी	- ई. स्त्री. प्र. ए.
विजयि	- न. न. प्र. ए.
भुजयोः	- अ. पु. स. द्वि.
वीर्यम्	- अ. न. प्र. ए.
अतुलम्	- अ. न. प्र. ए.

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

हृदि	- द. न. स. ए.
स्वच्छा	- आ. स्त्री. प्र. ए.
वृत्तिः	- इ. स्त्री. प्र. ए.
श्रुतम्	- अ. न. प्र. ए.
अधिगतम्	- अ. न. प्र. ए.
च	- अव्ययम्
श्रवणयोः	- अ. न. स. द्वि.
विना	- अव्ययम्
अपि	- अव्ययम्
ऐश्वर्येण	- अ. न. तृ. ए.
प्रकृतिमहताम्	- त. पु. ष. ब.
मण्डनम्	- अ. न. प्र. ए.
इदम्	- म. न. प्र. ए.

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

भीमयुधिष्ठिरयोः संवादः[a] । अर्जुनस्य इन्द्रकीलप्रयाणम् ।

द्रौपद्या[1] वचनानन्तरं भीमसेनो[2] वक्तुमारम्भं कृतवान् । स[3] तस्या[4] वचनं श्रेष्ठमिति चिन्तितवान् । भीमः कथयति – ''अग्रज ! द्रौपद्या[5] वचनं रमणीयम् । बृहस्पतिरप्येवं[6] वक्तुं न शक्तः । तस्या[7] वचनम् अर्थगर्भितम् । अतस्तस्याः[8] वचनं स्वीकुरु । तव बुद्धिर्विद्यासु[9] परिणता[b] । कथं कौरवाणां विषये सा नष्टा ? देवा[10] अपि पूर्वमस्माकं पौरुषमभिनन्दन्ति स्म । इदानीं तेऽपहास्यं[11] कुर्वन्ति । पौरुषं प्रधानम् । न दैन्यम् । त्वं द्वादशवर्षाणामवधिनिरीक्षणं[c] करोषि । तद्व्यर्थम्[12] । सम्पदोऽनुभूय[13] को[14] वा प्रत्यर्पयति[d] ? अथवा यदि स्वीकुर्मः, तत् अपमानमस्माकम् । अतः शान्तिमार्गं परित्यज्य वीरमार्गम् आश्रय । युद्धं कुर्मः । शत्रूणां नाशो[15] भवतु'' इति ।

भीमस्य वचनं श्रुत्वा युधिष्ठिरः उपदेशमारब्धवान् – ''तव वचनम् अर्थपूर्णम् । तथापि अहं किञ्चिच्चिन्तयामि[16] । सर्वं कार्यं त्वरया[e] न कर्तव्यम् ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

विमर्श [17]आवश्यकः । इन्द्रियाणां निग्रहोऽवश्यं[18] कर्तव्यः । शान्तिः प्रधानं साधनम् । दुष्टास्तत्काले[19] सुखमनुभवन्ति । अन्ते विनश्यन्ति'' इति ।

तस्मिन्नेव[20] समये आश्रमं व्यासमुनिरागतवान्[21] । युधिष्ठिरोऽतीव[22] सन्तुष्टः । पूजासत्कारं कृतवान् । अनन्तरं धर्मराजो[23] वक्तुमारब्धवान् - ''मुनिश्रेष्ठ ! तव आगमनेन अस्माकं जन्म सफलम् । त्वं निःस्पृहः[f] । अस्माकं समीपे किं वा पृच्छसि ? [24]अतस्तवागमनप्रयोजनं[25] न पृष्टवान् अहम् । तथापि तव वचनं श्रोतुमिच्छामि'' इति ।

युधिष्ठिरस्य वचनं श्रुत्वा व्यासमहर्षिरुक्तवान्[26] - ''राजश्रेष्ठ ! त्वं सर्वेषु समानां प्रीतिं निक्षिप्तवान् । तव स्वभावोऽभिनन्दनीयः[27] । मुनिष्वपि[28] तवायं[29] स्वभावः स्तुतियोग्यः । तव गुणैरहं[30] सन्तुष्टः । वयं मोक्षं प्राप्तुं प्रयत्नं कुर्मः । कस्मिन्नपि[31] विशेषप्रीतिरस्माकं[32] नास्ति[33] । तथापि[34] साधुजनेषु

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

[35]विशेषप्रीतिर्भवत्येव[36] । अतः उपदेशवचनानि कथयामि । दुर्योधनः शस्त्रास्त्रसङ्ग्रहं कृतवान् । [37]भवत्स्वपि[g] शूरः अर्जुनः शस्त्रसङ्ग्रहं करोतु । सः पशुपतिम् उद्दिश्य तपः कृत्वा 'पाशुपतास्त्रं' सम्पादयतु । अहम् एकं मन्त्रम् उपदिशामि । तेन मन्त्रेण तपः आचरितुं शक्यते । प्रथमं तपसा इन्द्रः आराधनीयः । इन्द्रस्यानुग्रहेण[38] पराक्रमः भवति । अहम् एकं यक्षं प्रेषयामि । सः अर्जुनं तपोवनं नयति ।'' एवमुक्त्वा व्यासः अदृश्यो[39] जातः ।

यक्ष[40] आगतः । अर्जुनः गमनार्थं सिद्धः । तदा द्रौपदी कथयति -

''फलपर्यन्तं तपस्यामाचर । शत्रूणां जयार्थं सामर्थ्यं सम्पादनीयम् । व्यासवचनमनुसर । अस्माकं मनोरथः सफलो[41] भवतु'' इति ।

अर्जुनो[42] दुर्योधनादीन् शत्रून् स्मृतवान् । स[43] कवचं धृतवान् ; यक्षेण सह गतवान् । आकाशे पुष्पवृष्टिरभवत्[44] ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

प्रश्नाः

१. के पूर्वं पाण्डवानां पौरुषम् अभिनन्दन्ति स्म ?

२. दुष्टाः कदा सुखम् अनुभवन्ति ? कदा च विनश्यन्ति ?

३. कस्य आगमनेन केषां जन्म सफलम् ?

४. कुत्र केषां विशेषप्रीतिः भवति ?

५. इन्द्रः केन आराधनीयः ? ततः किं भवति ?

श्लोक: - 1

अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ।।

Ashwatthaman, Bali, Vyasa, Hanuman, Vibhishana, Krupa, Parashurama - these seven are chiranjeevins.

श्लोक: - 2

अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची ह्यवन्तिका ।
पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ।।
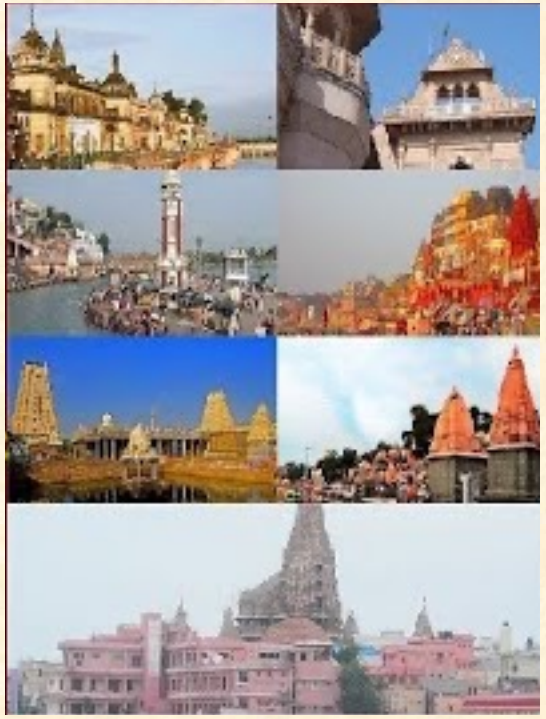
Ayodhya, Mathura, Haridwar (माया), Kashi, Kanchi, Ujjain (अवन्तिका), Puri Dwaraka, (द्वारावती पुरी) - these seven cities are called मोक्षदायिकाः (places where emancipation is achieved easily).